

УДК 372.4 (477.54)

Т.М. Поволоцька, В.О. Селегей

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ ХАРКІВЩИНИ У ГАЛУЗІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена історії громадсько-педагогічного руху на Харківщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема, діяльності громадських товариств у справі народної освіти, який відображав провідну тенденцію процесу становлення початкової школи на території краю – поєднання зусиль держави з громадською та приватною ініціативою.

Ключові слова: товариство поширення у народі грамотності, історико-філологічне товариство, громадсько-педагогічний рух.

Статья посвящена истории общественно-педагогического движения на Харьковщине во второй половине ХІХ – в начале ХХ вв., в частности, деятельности общественных организаций (обществ) в деле народного образования, которое отображает ведущую тенденцию процесса становления начальной школы на территории края – объединение усилий государства с общественной и частной инициативой.

Ключевые слова: общество распространения в народе грамотности, историко-филологическое общество, общественно-педагогическое движение.

This article considers the history of social-pedagogical movement in Kharkiv region at the end of ХІХ – beginning of ХХ centuries, especially the activity of social associations in the field of people's education. The movement reflects the main characteristics of the development of primary school the region, namely the combination of state's efforts and social and private initiative.

Key words: society for the spread of literacy among people, historical-philological society, social-pedagogical movement.

Постановка проблеми. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті передбачає методологічну переорієнтацію освітнього процесу з інформаційної форми на розвиток особистості, реалізацію принципу

гуманізації освіти на основі індивідуального диференційованого та особистісно орієнтованого підходів до навчання, що вимагає особливого ставлення до вітчизняної культури та історії. Основним питанням сучасної школи є формування у школярів внутрішньої мотивації здобування соціально-культурного досвіду.

Вчитель перестає бути джерелом інформації, він стає організатором освітнього процесу, джерелом духовного та інтелектуального імпульсу, що спонукають до дій, тобто створює мотивацію навчальної діяльності. Лише тоді навчання йти-ме від власного бажання, а не з примусу, стане «звеселенням сердечним», за висловом Г.С. Сковороди.

Інтенсивні процеси реформування системи освіти в незалежній Україні, пошуки шляхів трансформування освітнього процесу на гуманітарних засадах зумовлюють необхідність апелювати до використання досвіду, набутого попередніми поколіннями. У зв'язку з цим актуальним видається врахування здобутків громадських організацій другої половини XIX – початку XX ст. в царині культури, найбільшими і найвідомішими з яких були Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920) та Харківське історико-філологічне товариство (1877-1919), які успішно працювали півстоліття у галузі шкільної та позашкільної освіти нашого краю.

Аналіз актуальних досліджень. Окремі аспекти з історії громадсько-педагогічного руху на Харківщині другої половини XIX – початку XX ст. висвітлювалися в узагальнюючих роботах з історії освіти Росії [6] та України [7], а також нашого краю [1;2;3;8]. Не зважаючи на досить тривалий період формування історіографії даного питання, на сьогоднішній день відсутня узагальнююча робота з історії педагогічної діяльності громадських організацій краю як складової частини загальноросійських культурно-освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст.

Мета статті. Наша стаття є спробою узагальнення досвіду культурно-освітньої діяльності передової інтелігенції Харківщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Об'єднавшись у громадські товариства – творчі, професійні, благодійні і найвідоміші – грамотності та історико-філологічне, кращі її представники зосередили свою роботу на питаннях письменності та розвитку народної освіти. Автори приходять до висновку, що провідною тенденцією процесу становлення початкової школи на території губернії було поєднання зусиль держави з громадською та приватною ініціативою.

Виклад основного матеріалу. Бурхливі зміни в соціально-економічному житті Харківщини другої половини XIX – початку XX ст. супроводжувалися, як і в інших місцевостях держави, децентралізацією системи адміністративного управління, розвитком земського та міського самоврядування, піднесенням громадського руху, розширенням приватної

ініціативи, гласності тощо. Справа народної освіти опинилася в центрі уваги громадсько-педагогічних товариств, комітетів, комісій на чолі з представниками передової інтелігенції. В кінці XIX ст. в Російській імперії діяло біля 200 просвітницьких товариств, метою яких було поширення народної освіти [6, с. 273].

Найпомітнішу роль у справі розвитку народної освіти нашого краю у другій половині XIX – на початку XX ст. відіграло Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.), започатковане демократичною інтелігенцією з метою “поширення грамотності і початкових корисних знань” серед найбільш вразливих верств населення. Ця перша і найбільша у Наддніпрянській Україні громадська культурно-освітня організація мала повітові відділення в Сумах, Слов'янську, Богодухові, Вовчанську, Старобільську, Кочетку, які у 1912 р. були перетворені на самостійні товариства грамотності. Кількісний склад його зростав: у 1875 р. було 176 членів, у 1895 р. - 440, у 1905 р. - 613 [3, с. 36]. Вперше у Наддніпрянській Україні до громадської роботи було широко залучено жінок – вчительок, виховательок, громадських активісток.

У Товаристві грамотності діяли комітети – шкільний педагогічний, довідково-педагогічний, санітарний, бібліотек-читальня, літніх колоній, видавничий, народних читань, по керівництву Народним домом, комісія видавництва “Народної енциклопедії” [1, т. 2, с. 757-758]. Товариство займалося відкриттям початкових шкіл у Харкові (Москалівська елементарна щоденна, російсько-єврейська, жіноча ремісничка імені Гаршина, дві недільних – чоловіча та жіноча) та у повітах (на початку XX ст. діяло 15 шкіл під опікою його відділень), організацією народних читань, лекцій, концертів, виданням художньої, наукової і навчальної літератури [3, с. 41-74, 95-123].

Серед його активних учасників були М.М. Бекетов, М.П. Баллін, Є.С. Гордієнко, Д.І. Каченовський, О.О. Потебня, А.Н. Стоянов. В комітетах і комісіях працювали видатні вчені В.М. Арнольд, Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, М.А. Гредескул, В.П. Данилевський, І.П. Осипов, Є.К. Редін та інші.

Діяльність Харківського товариства грамотності в галузі шкільної справи була спрямована на удосконалення системи початкової освіти, з його ініціативи було проведено в 1870 р. з'їзд учителів народних шкіл Харківської губернії, з 1897 р. щомісячно проводилися педагогічні наради вчителів, які були реорганізовані на початку XX ст. у шкільний педагогічний комітет [2, с. 74-80].

Цей комітет вперше в Росії поставив питання про запровадження у життя 4-класних початкових училищ, відкриття спеціальних навчальних закладів для відстаючих дітей і запровадження медичного нагляду за учнями. Його заслугою були вивчення і популяризація передових методик початкового навчання, розробка плану організації постійно діючих педагогічних курсів для підготовки вчителів початкових училищ та програми навчальних учнівських екскурсій, відкриття літніх колоній для найбільш бідних дітей.

Харківське товариство грамотності через своїх діячів Х.Д. Алчевську, С.Ф. Русову, Д.І. Багалія, М.Ф. Сумцова, М.І. Міхновського, О.Я. Єфіменко було пов'язане з українським культурно-національним рухом [3, с. 37]. Видання літератури українською мовою, постановка п'єс українських драматургів на сцені Народного будинку, вивчення українського національного орнаменту, виконання українських народних пісень та творів українських композиторів під час музичних антрактів у народних читальнях, декламування українських віршів на уроках читання - найбільш успішні справи Товариства на шляху формування національної свідомості. Члени громади збирали кошти на будівництво пам'ятника Т.Г. Шевченку, видали літературний збірник творів молодих українських письменників, щоб на кошти від продажу збірки матеріально підтримати бідних членів громади.

У комітетах і комісіях Харківського товариства грамотності працювали одночасно і члени педагогічного відділу Харківського історико-філологічного товариства (1877-1919 рр.). Створений в 1892 р. педагогічний відділ з метою “обговорення питань, пов'язаних з викладанням історико-філологічних предметів у навчальних закладах”, довгий час очолював М.Ф. Сумцов. Його членами були відомі вчені Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, О.О. Потебня, М.С. Дринов, П.С. Єфіменко. Для роботи широко залучалися викладачі гімназій, училищ та шкіл, майже чверть з яких складала жінки. Серед них перша у Росії жінка-професор історії О.Я. Єфіменко та засновниця недільної школи для жінок і творець загальноросійської методики навчання дорослих грамоти Х.Д. Алчевська.

На засіданнях педагогічного відділу ХІФТу, що проводилися 7-8 разів на рік, обговорювалися доповіді, присвячені питанням організації навчання та дозвілля учнів, класного та позакласного читання. У 1893-1902 рр. вийшло з друку 7 випусків “Праць Педагогічного відділу ХІФТ”, присвячених проблемам методики викладання гуманітарних дисциплін у навчальних закладах. Також було підготовлено хрестоматію

“Посібник для влаштування загальнодоступних та літературних читань”. З ініціативи М.Ф. Сумцова у 1894 р. створено лекційний комітет і започатковано публічні наукові читання для вчителів [5].

Співробітники педагогічного відділу брали активну участь у громадській діяльності ХІФТу, зокрема, у створенні історичного архіву (у майбутньому Центрального історичного архіву), етнографічного музею (пізніше музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди), Харківської громадської бібліотеки (нині ім. В.Г. Короленка) [1, т. 2, с. 629-630]. Педагогічний відділ надавав практичну допомогу вчителькам недільної школи у виданні 2-томника “Що читати народу?”, а також “Книги для дорослих” – посібника для всіх недільних шкіл Росії. Члени ХІФТу взяли участь у виданні “Народної енциклопедії наукових і прикладних знань”.

Діяльність Харківського товариства грамотності та історико-філологічного товариства була прикладом колективного співробітництва прогресивної інтелігенції – вчених, викладачів гімназій, народних вчителів, земських діячів, членів органів міського самоврядування, які об'єднали зусилля задля проведення широкої науково-просвітницької роботи серед народу.

Їхню справу продовжували благодійні організації — Харківське губернське та Старобільське і Сумське повітові попечительства дитячих притулків, Харківське відділення попечительства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, Товариство опіки безпритульних сиріт, Харківське благодійне товариство, товариства піклування про бідних учнів тощо [10, с. 270-275; 11, с. 357-360].

Благодійною діяльністю займалися приватні особи, які надавали не лише гроші на утримання навчальних закладів та викладачів і учнів у них, а й земельні наділи та власні будинки під шкільні приміщення. На Харківщині це родини Бантишів, Донець-Захаржевських, Квіток, Дашкевичей, Гельферіх, Харитоненків та інші [11, с. 338]. Попечителями або меценатами народних училищ були купці С.А. Клеменов, Н.І. Ільїн, З.І. Виноградов, дворянки А.Є. Подольська, К.К. Кеніг, Л.Є. Бразоль, М.А. Задонська, А.А. Ротермунд, М.Н. Скалон та інші [4, с.8]. Їхня діяльність сприяла розширенню мережі початкових навчальних закладів, поширенню письменності.

Існували початкові школи, які знаходилися на утриманні певних релігійних общин, приватних осіб, творчих та професійних організацій (ремісничого, технічного, музичного, залізничного, медичного товариств) тощо, що

сприяло поширенню освіти, зокрема, серед незаможних верств населення.

Якісні зміни у справі народної освіти на Харківщині були пов'язані зі створенням та діяльністю першої професійної учительської організації — Харківського товариства взаємної допомоги вчителок і вихователок (1890 р.), з організацією педагогічних нарад (1861 р.) та курсів (1872 р.), проведенням з'їздів вчителів (1861 р.) [9, т. 2, с. 1488, 1473, 1470].

Громадськість краю виступила з рядом педагогічних ініціатив з питання реформування системи освіти у державі. Так, власне у Харкові, в кінці 50-х рр. XIX ст. народжується ідея відкриття недільних шкіл для дорослих в Україні, тут вперше у Росії ще в 1861 р. проводять учительській з'їзд, започатковують традицію педагогічних нарад у середніх та нижчих навчальних закладах. Харківщина займала передові позиції у питаннях залучення жіноцтва до шкільної справи. Посідаючи перше місце в Україні за кількістю жіночих середніх навчальних закладів, губернія отримувала широкі можливості залучення вчителок та вихователок до народної освіти. Жіноцтво було широко представлене в роботі культурно-освітніх, благодійних, громадських організацій.

Висновки. Основні тенденції та напрямки освітньої реформи знайшли досить повне відображення на Харківщині. Одночасно в процесі становлення початкової школи краю проявилися деякі регіональні особливості, зокрема, плідна діяльність громадських товариств в галузі народної освіти. Активна участь широкої громадськості у справі розвитку народної освіти виділяла Харківщину з-поміж губерній України. Деякі з педагогічних ініціатив харківської інтелігенції, новаторські за своїм характером, здобули визнання та поширення далеко за межами регіону і носили загальноросійський характер. Вони стали помітним внеском до скарбниці вітчизняної педагогіки.

Перспективи подальших досліджень. Діяльність громадських товариств у галузі народної освіти на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст. по праву заслуговує на власну правдиву історію на рівні написання узагальнюючої монографії. Громадсько-педагогічний рух слід не лише вивчати, а й використовувати у сучасному педагогічному процесі. Поєднання загальної і професійної освіти з перших днів навчання у школі, гуманність, створення мікроклімату довіри і поваги в колективі повинні зацікавити сьгоднішніх викладачів. Харківська інтелігенція має всі підстави пишатися своїми попередниками, які безкорисливо несли світоч знань

у народні маси. Благодійницька діяльність харківських промисловців, купців, банкірів, які щедро вкладали кошти в освіту, науку, культуру краю, має стати прикладом для сучасних підприємців як перспективна справа, бо від того, як ми виховаємо підрастаюче покоління, залежатиме майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалея Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Историческая монография: [В 2-х томах] / Д.И. Багалея, Д.П. Миллер – Репринт. изд. – Т.1. – Х.,: Книжн. Фабрика им. М.Ф. Фрунзе, 1993. – 572 с.; Т.2. – Х.,: Книжн. Фабрика им. М.Ф. Фрунзе, 1993. – 982 с.
2. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869-1909 / Сост. А.Дидрихсон. – М., 1911. – 261 с.
3. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.) /Т.В. Коломієць. – Х.,:Консум, 1998. – 192 с.
4. Отчет о деятельности Харьковского городского управления по начальному народному образованию за 1903 год. – Х., 1904. – 44 с.
5. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1891-1893 год // Сборник ХИФО. – 1893. – Т.5. – С. II–IV.
6. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX в. – М.,:Госиздат, 1976. – 600 с.
7. Развитие народної освіти і педагогічної думки на Україні (X - початок XX ст.): [Нариси] – К.,:Рад. шк., 1991. – 380 с.
8. Фрадкин В.З. Харьковское историко-филологическое общество. 1877-1919 гг. /Ф.З. Фрадкин // История и историки: Историограф. ежегодник. 1979. – М., 1982. – С. 223-248.
9. Фальборк Г.А. Настольная книга по народному образованию: Законы, распоряжения, правила, инструкции, сведения и приказы по школьному и внешкольному образованию народа: В 3-х т./ Г.А. Фальборк, В.И. Чарнолуский – Т.1. – СПб., 1899. – 713 с.; Т.2. – СПб., 1901. – 1538 с.; Т.3. – СПб., 1904. – 2623 с.
10. Харьковский календарь на 1892 год. – Х.,: Изд. Харк. губ. статист. комитета, 1891. – Розд. пагін.

-
11. Харьковский календарь на 1893 год. – Х.,: Изд. Харк. губ. статист. комитета, 1892. – Розд. пагін.
12. Харьковский календарь на 1897 год. – Х.,: Изд. Харк. губ. статист. комитета, 1896. – Розд. пагін.
-